Archetype

Ιωάννης Δεσποτόπουλος: αυτός ο άγνωστος;

Κωνσταντίνα Κάλφα - 23/12/2019

Βιβλιοκριτική

Λουκά Μπαρτατίλα
Τρία κείμενα για το Bauhaus: Ιωάννης Δεσποτόπουλος
Αθήνα: Goethe-Institut Athen/ Μουσείο Μπενάκη, 2019.
σελ. 111.

Το βιβλίο του Λουκά Μπαρτατίλα, Τρία *κείμενα για το Bauhaus: Ιωάννης Δεσποτόπουλος*, συστήνει στο ευρύτερο κοινό ένα πρόσωπο που μοιάζει ότι «ελάχιστοι γνωρίζουν».[1] Στην πραγματικότητα, όχι μόνο το βιβλίο αλλά η έκθεση και οι εκδηλώσεις με αφορμή τις οποίες εκδόθηκε (δηλαδή η πολύ επιτυχημένη διοργάνωση «Από το κτήριο στην κοινότητα: Ο Ιωάννης Δεσποτόπουλος και το Bauhaus», από τις 10 Οκτωβρίου μέχρι τις 7 Νοεμβρίου 2019 στο Ωδείο Αθηνών[2]), παρουσιάστηκε από τον Τύπο ως μια ευκαιρία να γνωρίσουμε τόσο τον Δεσποτόπουλο όσο και ένα από τα σημαντικότερα κτίριά του, το Ωδείο. Ακόμα περισσότερο, να μάθουμε πώς επέδρασε η επαφή με το Μπάουχαους στον αρχιτέκτονα, αλλά και τις προσπάθειές του «να εφαρμόσει τα διδάγματά του (Μπάουχαους) και στην Ελλάδα», τις οποίες το κοινό φαίνεται ότι «αγνοεί παντελώς».[3]

Δεν μπορούμε ασφαλώς να γνωρίζουμε σε ποιον βαθμό ευσταθεί πως ο Δεσποτόπουλος ήταν ή και παραμένει

άγνωστος στο ευρύ κοινό, ότι «λίγοι τον ξέρουν». Αναμφισβήτητα, η εικόνα κακής συντήρησης του Ωδείου, του Σανατόριου «Σωτηρία», του σχολικού συγκροτήματος στην Ακαδημία Πλάτωνος (σημερινού 56ου Δημοτικού Σχολείου Αθηνών) και άλλων έργων του, είναι απτά σημάδια τού ότι η σπουδαιότητα του Δεσποτόπουλου δεν έχει αποτιμηθεί. Για αυτήν την, για χρόνια, «αινιγματική απουσία», ή την «εξαφάνιση» του αρχιτέκτονα Ιωάννη Δεσποτόπουλου, θα πρέπει ασφαλώς να ευθύνεται και η ίδια η εγχώρια αρχιτεκτονική κοινότητα αλλά και η αρχιτεκτονική θεωρία και ιστορία.[4] Όπως παρατηρεί ο Λουκάς Μπαρτατίλας στο βιβλίο του, είναι μόλις πρόσφατα που η ακαδημαϊκή έρευνα έστρεψε, με συστηματικό τρόπο, το ενδιαφέρον της στον Ιωάννη Δεσποτόπουλο.

Ο ίδιος, είναι ένας από αυτούς που σήμερα μελετούν τον Δεσποτόπουλο συστηματικά: εκπονεί διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Θεωρίας της Αρχιτεκτονικής του Bauhaus-Universität στη Βαϊμάρη, για την επίδραση του Bauhaus στη μοντέρνα αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, εστιάζοντας ειδικά στο έργο του Δεσποτόπουλου.[5] Μόλις το 2015 και 2016, υποστηρίχθηκαν δύο διατριβές για τον Δεσποτόπουλο: η πρώτη στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ, από τη Λίνα Δήμα, με τίτλο *Οργανική πόλη και καθολικό πνεύμα: διδασκαλία και έργο του Ιωάννη Δεσποτόπουλου*,[6] και η δεύτερη στο Πολυτεχνείο του Μιλάνου, από τον Σωτήρη Ζαρούλα, με τίτλο *Ioannis Despotopoulos: from Bauhaus to the modern 'Agora' of Athens*.[7] Η διατριβή, τέλος, του Επίκουρου Καθηγητή στον Τομέα Αρχιτεκτονικού Σχεδιασμού της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, Τηλέμαχου Ανδριανόπουλου, με τίτλο Ιωάννης Δεσποτόπουλος: Πολεοδομική. Η ένταση ως αστική και δομική μορφή είναι εν εξελίξει.[8]

Σε σειρά συνεδρίων και δημόσιων παρουσιάσεων, λιγότερο ή περισσότερο ανοικτών στο ευρύ κοινό, οι τέσσερις αυτοί μελετητές μάς έχουν κάνει σοφότερους σχετικά με το ποιος ήταν ο Δεσποτόπουλος. Αναφέρομαι ενδεικτικά στις ομιλίες τους στην επιστημονική Ημερίδα *Το έργο του αρχιτέκτονα Ιωάννη Δεσποτόπουλου* (20 Δεκεμβρίου 2014, Ωδείο Αθηνών) αλλά και στο πρόσφατο διεθνές συνέδριο «Το Μπάουχαους και η Ελλάδα: η νέα ιδέα της σύνθεσης στις τέχνες και την αρχιτεκτονική» (29 Μαΐου-1 Ιουνίου 2019, Μουσείο Μπενάκη). Η επιστημονική Ημερίδα, πρωτοβουλία του Παναγιώτη Τσακόπουλου και του περιοδικού *Ελληνικές Κατασκευές* με τη συνεργασία του Ωδείου Αθηνών και των Αρχείων Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής του Μουσείου Μπενάκη, προσέβλεπε στην ιστορική αποτίμηση και κριτική του έργου, της σκέψης και της διδασκαλίας του Δεσποτόπουλου. Πραγματοποιήθηκε και αυτή στο Ωδείο Αθηνών (στην αίθουσα συναυλιών), και στους ομιλητές περιλαμβάνονταν ιστορικοί της αρχιτεκτονικής και αρχιτέκτονες που γνώρισαν τον Δεσποτόπουλο είτε ως μαθητές ή συνάδελφοι του, είτε μέσα από το προσωπικό τους ενδιαφέρον για αυτόν: η Μηλένη Παναγιωτοπούλου, ο Λάζαρος Καλυβίτης, ο Γιάννης Λιακατάς, ο Τάσος Μπίρης, ο Γιώργος Σαρηγιάννης, ο Παναγιώτης Τουρνικιώτης και ο Ανδρέας Γιακουμακάτος.[9]

Στην εισήγησή του σε αυτήν την Ημερίδα, ο Ανδρέας Γιακουμακάτος παρουσίασε αποσπάσματα της συζήτησής του με τον Δεσποτόπουλο, στην Αθήνα, στο γραφείο της οδού Σουηδίας, το καλοκαίρι 1981. Μια περισσότερο ανεπτυγμένη εκδοχή της εισήγησης (και της συζήτησης) δημοσιεύτηκε, όπως είναι γνωστό, στις 4 Δεκεμβρίου στο Archetype, φέρνοντας στο φως νέα στοιχεία και τροφοδοτώντας το ολοένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για τον Δεσποτόπουλο –όπως αυτό καταγράφηκε στην ανταπόκριση του αναγνωστικού κοινού.[10] Στο συνέδριο «Το Μπάουχαους και η Ελλάδα», ο Ανδρέας Γιακουμακάτος και ο Σωκράτης Γεωργιάδης (επιστημονικοί υπεύθυνοι του συνεδρίου) μας έδωσαν την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε μια ξεχωριστή συνεδρία που εστίασε στις πραγματικές επαφές Μπάουχαους και Ελλάδας, εξετάζοντας τα ανθρώπινα δίκτυα. Σε αυτήν τη συνεδρία περιλήφθηκαν οι εισηγήσεις των τεσσάρων προαναφερθέντων μελετητών του Δεσποτόπουλου αλλά και των Παναγιώτη Τουρνικιώτη και Κώστα Τσιαμπάου (οι οποίοι μας μίλησαν για άλλες άγνωστες πτυχές της «επίσκεψης» του Μπάουχαους στην Ελλάδα).[11]

Το εγχείρημα (έκθεση, παράλληλες εκδηλώσεις, βιβλίο) του Μπαρτατίλα είναι λοιπόν το τελευταίο (πιο πρόσφατο) επεισόδιο της φρέσκιας γνωριμίας μας με τον Δεσποτόπουλο, αλλά ταυτόχρονα και το πρώτο αποφασιστικό βήμα για τη δημόσια κατανόηση και αποτίμηση του έργου του. Φαίνεται ότι η επιλογή της διοργάνωσης της έκθεσης στο επιφανέστερο έργο του Δεσποτόπουλου, το Ωδείο, ήταν μάλλον στρατηγικής σημασίας προς αυτήν την κατεύθυνση, πρώτα απ' όλα μέσα από την καταφανή αντίφαση ανάμεσα στην προβαλλόμενη σημαντικότητα του αρχιτέκτονα και την αδρανή κατάσταση του Ωδείου. Αδρανή, όχι μόνο γιατί η εξέλιξη του έργου (η ολοκλήρωση του Πνευματικού Κέντρου[12]) πάγωσε στον χρόνο, αλλά ακόμα και γιατί το Ωδείο, ως πολιτιστικό ίδρυμα, μοιάζει ότι δεν ενεργοποιείται επαρκώς για να υποδεχθεί δημόσιες, ανοικτές εκδηλώσεις στις πολύμορφες αίθουσές του ή και στους εξωτερικούς του χώρους. Εξάλλου, η υφιστάμενη κατάσταση συντήρησης του κτιρίου, ο ανεπαρκής εξωτερικός φωτισμός κλπ. δεν ευνοούν κάτι

τέτοιο.[13]

Η χρησιμοποίηση του ημιτελούς υπόγειου Πολυχώρου Ω2, χώρου που προβλεπόταν να λειτουργήσει ως παρεκκλήσι και αίθουσα διδασκαλίας βυζαντινής μουσικής, ήταν μια πολύ εύστοχη επιλογή του Λουκά Μπαρτατίλα: το έργο του αρχιτέκτονα (σκίτσα, σχέδια, φωτογραφίες, προπλάσματα, κείμενα αλλά και ηχητικά αποσπάσματα, τα περισσότερα αδημοσίευτο υλικό) τοποθετήθηκε μέσα στον «ναό".[14] Στον "πρόναο" ο επισκέπτης εισαγόταν σε μια σύντομη επισκόπηση του Bauhaus και της απήχησής του στην Ελλάδα. Παράλληλα με την έκθεση, είχαμε την εμπειρία μιας virtual reality «επίσκεψης στο όραμα του Ι. Δεσποτόπουλου», αλλά και μιας πραγματικής ξενάγησης στους χώρους του κτιρίου με οδηγό τον Τηλέμαχο Ανδριανόπουλο. Μπορέσαμε επίσης να (ξανά-) δούμε το ντοκιμαντέρ της ΕΡΤ, «Ιωάννης Δεσποτόπουλος: Το μυστικό αξίωμα», σε επιστημονική επιμέλεια του Γιώργου Τζιρτζιλάκη, και να παρακολουθήσουμε σειρά διαλέξεων και συζητήσεων με θέματα το μοντέρνο κίνημα και την εξέλιξή του στην Ελλάδα, και γενικότερα τη σημασία αυτής της κληρονομιάς.[15]

Φαίνεται ότι η ενεργοποίηση των ίδιων των κτιρίων της μοντέρνας αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα, και το άνοιγμά τους στο ευρύ κοινό, το οποίο θα έχει την ευκαιρία να μάθει περισσότερα για αυτά μέσα από διαλέξεις και παρουσιάσεις "*μέσα στο κτίριο*", είναι ένα νέο μεγάλο στοίχημα ώστε να κερδηθεί το ενδιαφέρον του κόσμου για τη μοντέρνα αρχιτεκτονική κληρονομιά μας. Μια παρόμοια πρόσφατη (και επιτυχημένη) δράση ήταν η βιβλιοπαρουσίαση της επανέκδοσης του βιβλίου *Τα Νέα Σχολικά Κτίρια*, που πραγματοποιήθηκε (στις 4 Δεκεμβρίου) στο 70ό Δημοτικό *Πάτροκλος Καραντινός* (το γνωστό σχολείο «κάτω από την Ακρόπολη»). Φυσικά, αυτό δεν είναι η μόνη, ικανή και αναγκαία, συνθήκη για να ενεργοποιηθούν οι μηχανισμοί συντήρησης και ανάδειξης (ενεργοποίησης) των μεγάλων έργων της μοντέρνας αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα, αλλά αυτό είναι μια άλλη συζήτηση.

Το βιβλίο *Τρία κείμενα για το Bauhaus: Ιωάννης Δεσποτόπουλος* έχει μια απλή δομή: χωρίζεται βασικά σε δύο μέρη. Το πρώτο περιλαμβάνει σειρά σύντομων προλογικών και εισαγωγικών κειμένων, των Stephanie Peter (Goethe-Institut), Γιώργη Μαγγίνη (Μουσείο Μπενάκη), Ναταλίας Μπούρα (Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής) και Λουκά Μπαρτατίλα. Το δεύτερο μέρος το γράφει, στην ουσία το αφηγείται, ο ίδιος ο Δεσποτόπουλος: τα κείμενα που ανασύρονται από την έρευνα και το αρχείο διατηρούν την αμεσότητα και την προφορικότητά τους. Πρόκειται εδώ για τρία κείμενα, δύο διαλέξεις – το 1970 στον Ελληνοαμερικανικό Σύνδεσμο και το 1982 με αφορμή την έκθεση Μπάουχαους στην Πινακοθήκη– και μια συνέντευξη στον Αντώνη Αντωνιάδη. Σταθερή θεματική και των τριών κειμένων είναι η σχέση του Δεσποτόπουλου με το Μπάουχαους και οι απόψεις του για αυτό.

Στο πρώτο μέρος, ο Λουκάς Μπαρτατίλας έχει φροντίσει να παρουσιάσει το πλαίσιο και την ιστορία γύρω από αυτά τα κείμενα. Παρουσιάζει πρώτα ένα χρονολόγιο του Μπάουχαους παράλληλα με τα σημαντικά γεγονότα που διαδραματίζονταν την ίδια περίοδο στην Ελλάδα (ένα πολύ καλά μελετημένο χρονολόγιο που αποκαλύπτει τη μεγάλη, σχεδόν δραματική, απόσταση των δύο άκρων αυτής της σχέσης, του Μπάουχαους και της Ελλάδας), και συνεχίζει συστήνοντάς μας τον αρχιτέκτονα στο δεύτερο εισαγωγικό κείμενο. Το κείμενο αυτό με τίτλο «Ιωάννης Δεσποτόπουλος (1903-1922)» χωρίζεται σε τρείς υποενότητες, την περίοδο πριν τον ΒΠΠ, την περίοδο της κατοχής και της παραμονής του Δεσποτόπουλου στη Σουηδία, και την επιστροφή του στην Ελλάδα το 1961. Στο τρίτο και τελευταίο εισαγωγικό κείμενό του, ο Μπαρτατίλας συζητάει τα τρία κείμενα του Δεσποτόπουλου στο ιστορικό τους πλαίσιο αλλά και στο σύγχρονο πλαίσιο της ερμηνείας του έργου στο Μπάουχαους. Ανάμεσα στα δύο μέρη, τυπωμένες σε μαύρες σελίδες, παρουσιάζονται εικόνες αρχείου, από τη ζωή και το έργο του Ιωάννη Δεσποτόπουλου.

Αξίζει να παρατηρήσουμε, κλείνοντας αυτό το σύντομο σημείωμα για το εγχείρημα, ότι, όπως αποδεικνύεται, η επέτειος της ίδρυσης του Μπάουχαους και ο εορτασμός της υπήρξε η πιο ευτυχής συγκυρία για να γνωρίσουμε την αξία μεγάλων έργων της εγχώριας μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Ο Δεσποτόπουλος είναι κεντρικό πρόσωπο σε αυτήν την υπόθεση, αφού υπήρξε ο μοναδικός Έλληνας αρχιτέκτονας που βρέθηκε στο επίκεντρο των εκρηκτικών καλλιτεχνικών και αρχιτεκτονικών ζυμώσεων στο Μπάουχαους. Μήπως δεν είναι ακριβώς για αυτό που φαντάζει για εμάς μεγάλο ερώτημα ο βαθμός στον οποίο ο Δεσποτόπουλος ήρθε τελικά σε επαφή με τη σχολή του Μπάουχαους (βαθμός που δεν έχει εκτιμηθεί οριστικά στην υφιστάμενη βιβλιογραφία); Το Μπάουχαους, *ο μύθος* του Μπάουχαους, υπόσχεται να επικυρώσει τη σημασία του έργου των Ελλήνων μοντερνιστών γενικά, και του Δεσποτόπουλου ειδικά –το οποίο φαίνεται πως δυστυχώς θα παρέμενε άγνωστο και ακατανόητο σε εμάς διαφορετικά. Ο Μπαρτατίλας είναι βέβαια πολύ προσεκτικός με

αυτήν τη σχέση, Μπάουχαους-Δεσποτόπουλου-Ελλάδας, και επισημαίνει διαρκώς την πολυπλοκότητά της. Όμως, είναι λες και δεν μπορούμε να αποφύγουμε το ότι στη σημερινή συγκυρία, των εκατό χρόνων μετά την ίδρυση της σχολής του Μπάουχαους, είναι «τρία κείμενα για το Bauhaus» που πιθανά θα αναδείξουν καλύτερα από οτιδήποτε άλλο τη σημασία ενός Έλληνα αρχιτέκτονα, της ελληνικής μοντέρνας αρχιτεκτονικής, και (γιατί όχι;) της ελληνικής ταυτότητας –μάλλον παρόμοια με όταν, το 1987, εκατό χρόνια από τη γέννηση του μεγάλου μοντέρνου, του Le Corbusier, ήταν τα «κείμενα για την Ελλάδα» που έφεραν στην επιφάνεια αυτές τις άρρητες συλλογικές μας προσδοκίες.[16]

Σε κάθε περίπτωση, αν ευσταθεί η υπόθεση ότι η γνωριμία μας με τον Δεσποτόπουλο θα μας βοηθήσει να γνωρίσουμε τους εαυτούς μας, ενδεχομένως να χρειαστεί, ακολουθώντας τον δρόμο που ανοίγουν ο Μπαρτατίλας και οι λοιποί μελετητές τού έργου του, να αρχίσουμε να μαθαίνουμε περισσότερα για τη δράση του Δεσποτόπουλου παράλληλα ή και πέρα από το Μπάουχαους. Η μελέτη και οι νέες δημοσιεύσεις για τον Δεσποτόπουλο ίσως μας μάθουν πολλά, για παράδειγμα, για μια από τις πιο δύσκολες περιόδους της ιστορίας μας, την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία, όταν πάρθηκαν οι σημαντικές αποφάσεις για την Ανοικοδόμηση της χώρας και τέθηκαν οι βάσεις για την εφαρμογή του αναπτυξιακού μοντέλου που θα ακολουθούσαμε μεταπολεμικά. Λίγο έχει αναλυθεί αυτή η ιστορία, και συγκεκριμένα η ενεργή συμμετοχή του Δεσποτόπουλου στην επιστημονική Εταιρεία *Επιστήμη-Ανοικοδόμηση* ή ΕΠ-ΑΝ,[17] ήδη από την ίδρυσή της το 1945, μεταξύ άλλων μαζί με τους Δημήτρη Μπάτση, Νίκο Κιτσίκη, Πέτρο Κόκκαλη, Δημήτρη Καββάδα.[18] Η ενασχόλησή μας με αυτό το κομμάτι της ιστορίας του Δεσποτόπουλου –και της ιστορίας μας– είναι βέβαιο ότι θα αναθεωρήσει και την ιστορία της μεταπολεμικής συνέχειας (των επιτυχιών και των αποτυχιών) της μοντέρνας αρχιτεκτονικής.

Παραπομπές

[1] Μαρία Θερμού, «Ιωάννης Δεσποτόπουλος: Αυτός ήταν ο γνωστός – άγνωστος αρχιτέκτονας του Ωδείου Αθηνών», https://www.mononews.gr/politismos/ioannis-despotopoulos-aftos-itan-gnostos-agnostos-architektonas-tou-odiou-athinon.

[2] Η έκθεση υποστηρίχθηκε από το Goethe-Institut, το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Υπουργείο Εξωτερικών και το

Μουσείο Μπενάκη.
[3] Μαριλένα Αστραπέλου, «Ιωάννης Δεσποτόπουλος: Ο Έλληνας του Μπαουχάους», https://www.tovima.gr/2019/10/20/culture/ioannis-despotopoulos-o-ellinas-tou-mpaouxaous/.
[4] Βλ. Παναγιώτης Τσακόπουλος, «Η αινιγματική απουσία του Ιωάννη Δεσποτόπουλου» στο Παναγιώτης Τσακόπουλος (επιμ.), *Αναγνώσεις της ελληνικής μεταπολεμικής αρχιτεκτονικής*, Αθήνα, Καλειδοσκόπιο, 2014, σ.125-134. Ενδιαφέρον είχε από αυτήν την άποψη και η εισήγηση του Τάσου Μπίρη στην Επιστημονική Ημερίδα για το έργο του Δεσποτόπουλου, με τίτλο «Υποφωτισμένες ή και κρυμμένες όψεις του αρχιτεκτονικού μας τοπίου: Η υπόθεση εξαφάνισης του Ιωάννη Δεσποτόπουλου».
[5] https://www.uni-weimar.de/en/university/research-and-art/young-researchers/scholarships-and-funding/scholarships-for-doctoral-and-artisticdesign-projects/.
[6] Διαβάστε την ολόκληρη εδώ: http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/37431#page/1/mode/2up. Αντίτυπο της διατριβής περιλήφθηκε στην έκθεση στο Ωδείο.
[7] Βλ. https://www.academia.edu/33137602/Ioannis_Despotopoulos._From_Bauhaus_to_the_modern_Agora_of_Athens.
[8] http://www.arch.ntua.gr/phd-theses-active?field_area_tid=25.
[9] Το πλήρες πρόγραμμα της Ημερίδας εδώ: https://docplayer.gr/11095238-To-ergo-toy-arxitektona-ioanni-despotopoyloy.html https://www.archetype.gr/blog/arthro/ioannis-despotopoulos-o-ellinas-klasikos-tou-europaikou-monternou.
[10] https://www.archetype.gr/blog/arthro/ioannis-despotopoulos-o-ellinas-klasikos-tou-europaikou-monternou.
[11] http://bauhaus2019.asfa.gr/index.php/el/.
[12] Το Ωδείο Αθηνών ήταν τμήμα (το μόνο που υλοποιήθηκε) ενός ευρύτερου project, του κτιριακού συγκροτήματος για το Πνευματικό Κέντρο της Αθήνας (1959).
[13] Χωρίς αυτό να αποκλείει τις εκδηλώσεις «αυθαίρετης οικειοποίησης του κτηρίου», όπως αποκαλεί η Stefanie Peter (Διευθύντρια Πολιτιστικών Προγραμμάτων Νοτιοανατολικής Ευρώπης του Goethe-Institut) στο πρώτο εισαγωγικό κείμενο που περιλαμβάνεται στο βιβλίο του Μπαρτατίλα, τα wallrides και girnds των skaters, ή το breakdance σε hip-hop ρυθμούς.
[14] Το Ωδείο Αθηνών ήταν τμήμα (το μόνο που υλοποιήθηκε) ενός ευρύτερου project, του κτιριακού συγκροτήματος για το Πνευματικό Κέντρο της Αθήνας (1959).
[15] Το πλήρες πρόγραμμα εδώ: https://www.benaki.org/index.php?option=com_events&view=event&id=5977&lang=el.
[16] Le Corbusier, *Κείμενα για την Ελλάδα - Φωτογραφίες και Σχέδια*, Αθήνα: Άγρα, 1992.
[17] Βλ. σχετικά: Παναγιώτης Νούτσος, «'Ανοικοδόμηση' και 'Λαοκρατία': Το εγχείρημα του Ανταίου και της 'ΕΠ-ΑΝ' στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου», στο συλλογικό *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο* (1945-1967), Τόμος Α, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 371-375 και Ανδρέας Κακριδής, «Η ελληνική Αριστερά απέναντι στο αίτημα για ανάπτυξη: 1944-1953», *Σεμινάριο Οικονομικής Ιστορίας, Διδακτορικό Πρόγραμμα στις Οικονομικές Επιστήμες*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Μάιος 2005 (online ΕΔΩ)
[18] Για τη συμμετοχή του Δεσποτόπουλου στην ΕΠ-ΑΝ έχουν γράψει η Λίνα Δήμα, στο *Οργανική πόλη και καθολικό πνεύμα: διδασκαλία και έργο του Ιωάννη Δεσποτόπουλου,* 187-199, και ο Γιώργος Σαρηγιάννης στο Η αριστερή ιδεολογία στην Πολεοδομία στην «Άνοιξη του '60» (online στο: https://www.greekarchitects.gr/gr/αρχιτεκτονικες-ματιες/η-αριστερή-ιδεολογία-στην-πολεοδομία-στην-ελλάδα-από-το-1960-ως-το-1990-μέρος-β-id6678).